खर्च करता येत नाहीं. शिवाय जवळ जोखीम बाळगल्यामुळें धोका होण्याची भीति, तशीच चोरीची भीति; दुसऱ्या प्रकारांत परक्या देशांत ओळख कोण देणार ? वेळेवर मनीआर्डर आली नाही तर जास्त मुक्काम करून विनाकरण खर्च जास्त होतो. ह्यासाठीं प्रथम मुंबई सोडण्यापूर्वीं येथील इंपिरियल बँकेत पैसे ठेऊन आपल्या प्रवासाच्या मार्गातील मोठ-मोठ्या शहरांतून आपणास लागतील त्या आदमासाच्या रकमाचे वेगळे वेगळे ड्राफ्ट घ्यावेत आणि परक्या देशांत आपणास ओळख मिळणार नाहीं म्हणून आपल्या सहीचा नमूना प्रत्येक ठिकाणी पाठविण्यासाठीं मुंबईच्या ऑफिसांतच सोय करून ठेवावी. हें सर्व करण्यास सुमारे दोन तास वेळ मुंबईच्या ऑफिसांत पैसे ठेवण्यास लागतो. आणि इतर शहरांच्या त्याच बँकेच्या ऑफिसांत प्रत्येक ठिकाणी अगदीं थोडा वेळ—फार फार तर अर्ध्या तासांत पैसे मिळतात. असे पैसे ठेवण्यास प्रत्येक ठिकाणच्या रकमांस शेकडा चार आणे मुंबई बँक आफिसांत अगाऊ द्यावे लागतात. कदाचित ड्राफ्ट हरवलाच तर ताबडतोब मुंबई आफीसला आणि ज्याठिकाणीं पैसे घेण्याचा ड्राफ्ट हरवला असेल त्या ठिकाणच्या बँक आफीसचे मुख्य अधिकाऱ्यास पत्रानें अगर तारेनें कळवावें म्हणजे आपले पैसे इतर कोणालाही मिळणार नाहींत अशी व्यवस्था बँक परभारे करून पूर्ण चौकशी अंती आपले पैसे आपणास मिळतात. ह्यापेक्षां जास्त माहिती पाहिजे असल्यास मुंबई इंम्पीरियल बँकेतून मिळवावी.

अलीकडे बहुतेक प्रत्येक रेल्वे कंपनीची गोल प्रवासांचीं तिकीटें मिळतात. मुंबई-बडोदा रेल्वेचे चार नंबरच्या प्रवासाचे एक तिकीट तीन महिने मुदतीचे सुमारे नव्वद रुपये किंमतीचे बरें असें मला वाटते. मी तसेच घेतले. प्रत्येकाने अगोदर पूर्ण चौकशी करून आपणास इष्ट व सोयस्कर असे एकच तिकीट काढून प्रवास करणें उत्तम. मध्यंतरी जवळपास कोठें जावेसें वाटल्यास तेवढ्या पुरती वेगळी तिकीटें काढता येतात. परंतु सर्व प्रवास वेळोवेळीं लागतील तशीं तिकीटें काढून करणे जास्त खर्चाचे व अतीशय त्रासाचे होते यांची कारणें:—आपल्याजवळ तिकीट असलें म्हणजे वाटेल त्यावेळी गाडीजवळ जातां येतें. बहुतेक ठिकाणचे तिकीटे देणारे त्रासदायक लोक असतात. अगदीं गाडी येण्याच्या गडबडींत—गर्दींत पैशांच्या मोड देण्याघेण्याच्या व कित्येकवेळीं गाडींत जागा नाहीं म्हणून नानातऱ्हेच्या भानगडी उपस्थित होतात. त्यासर्व प्रथमपासून सर्व प्रवासाच्या एका तिकीटानें टळतात.

लेखाङ्क् १ समाप्त

~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~

श्रीसाईसच्चरित

अध्यात्मिक निरीक्षण

अध्याय ५ वा.

लेखक— सुमनसुंदर.

'पुढें कांहीं कालपर्यंत । बाबा होते जाहले गुप्त ।
मुसलमानांचे वऱ्हाडांत । आढळलें शिरडींत हें रत्न ॥ ५-३

'हे बाल फकीर गाडींतून उतरले । प्रथम भगताचे दृष्टीस पडले ॥
'या साई' म्हणून सामोरें गेले । नाम तें पडलें तेथून ॥ ५-२९

गताध्यायीं सोळाव्या वर्षी प्रथम प्रकटून बाबा कांहीं काल गुप्त कां झाले ?

बाबा सोळा वर्षांचेच वयांत प्रथम प्रकटले याचा अध्यात्मिक दृष्ट्या 'बाबा त्यावेळी लिंगदेही बनले' असा अर्थ आपण गेल्या अध्यायांत काढला पण हा लिंग देह जरी जीवात्म्याला बंधन करणारा पहिलाच देह असला तरी तो दृग्गोचर नाहीं. तो सूक्ष्म मनोमय आहे. व पंचमहाभूतांचा आधार घेतल्याशिवाय त्याला स्थूल=देह म्हणजे नयन गोचर स्वरूप प्राप्त होत नाहीं. म्हणूनच लिंग देहाचे स्थूल देहांत रूपांतर होतांना जे काळाचे संक्रमण होते तेंच श्रीबाबांनी गुप्तावस्थेंत व्यतीत केलें आहे. बाबा प्रथम जे शिरडींत दिसलें तें लिंगदेहधारी नामरूप रहित होते. व आतां प्रकट झाले ते स्थूल देहधारी नामरूपयुक्त

असे झाले, व नंतरच त्यांनी अवतार कार्यास सुरवात केली. पहिल्या खेपेस त्यांना कोणतेही नांव दिलें गेलें नव्हतें, फक्त 'पोर' असें संबोधिले होते. कारण जरी त्यावेळीं तें स्थूल भासले तरी त्यांनीं लिंगदेहावस्था धारण केली होती; तत्त्वतः ते सूक्ष्म होते, आतां त्यांना 'साई' नांव पडले; पण

'साई साई म्हणती जे जन। ते तरी काय नामाभिधान॥' ५–२५

'साई' हे तरी काय त्यांचे स्वतःचे नांव आहे? स्वतः परब्रह्मरूप असल्यामुळे ते तर नामरूपातीत आहेत! पण प्रथम

> भगताचे दृष्टिस पडले। 'या साई' म्हणून सामोरे गेलें।
> नाम तें पडले तेथून॥" ५–२९

भक्त झाला तेव्हांच देवाला देवपण आले. देव जरी भक्ताहून श्रेष्ठ व पुरातन असला तरी भक्ताखेरीज त्याला 'देव'—नांव मिळत नाहीं, म्हणून त्या दृष्टीनें भक्त देवाच्या आधींचा ठरतो.

> 'म्हाळसा पतीचिया खळीयासीं। आरंभी बाबा वऱ्हाडानिशी।
> उतरल्या दिवशीं हें (नाम) पडलें॥ ५–२६

भक्ताला देव—गुरु—कसा दिसतो? तर गताध्यायीं दाखविल्याप्रमाणें स + आई=निर्गुण परब्रह्माचे सगुण प्रतीक असाच व म्हणूनच भगत

> 'या साई म्हणून सामोरे गेले। नाम तें पडलें तेथून'॥ ५–२९
> 'औरंगाबाद जिल्ह्यांतील। धूप खेडें गांवामधील
> चांद पाटीलावरी केला अनुग्रह। लीला विग्रह धारकें या॥
>
> अ. ५. ओ. ६ ते १८

आतां ही चांद पाटलाची कथा जशी आपण एखाद्या लहान मुलाला सांगूं तशीच प्रथम येथें उतरूं:—

औरंगाबाद जिल्ह्यांत धूप म्हणून एक खेडे गांव आहे. तेथें चांद पाटील नांवाचा इसम त्या गांवचा अधिकारी होता, त्याच्यापाशीं एक घोडी होती. एकदां घोडीवर खोगीर घालून तिच्यावर बसून तो औरंगाबाद शहरची सहल करणेस गेला. तेथें घोडीवरून उतरून त्यानें खोगीर काढून घेतले व घोडीला चरायला सोडून देऊन तो खोगीर घेऊन शहरांत गेला. तेव्हां त्याची नजर घोडीवर राहिली नाहीं. शहरांतील सर्व कामें उरकून तो परत घोडी सोडली होती तेथें आला. पहातो तो घोडी जाग्यावर नाहीं. त्यानें पुष्कळ शोध केला, पण घोडी कांहीं सांपडेना, तेव्हां तो निराश झाला व खोगीर पाठीवर

घेऊन त्यानें घरचा रस्ता सुधारला. वाटेत एका आंब्याच्या झाडाखालीं त्याला एक फकीर दिसला, त्या फकीरानें त्याला हांक मारली व म्हणाला " तूं फार दमलाभागलेला आहेस तेव्हां येथें बसून जरा विश्रांति घे. चिलीम पिऊन ताजातवाना हो. मग पुढें जा नाहींतर वाटेतच चक्कर येऊन पडशील. " हें त्या पाटलाला पटले व तो तेथें बसला. इतक्यांत त्या फकिराचे लक्ष खोगीरावर गेलें. तेव्हां त्यानें पाटलास विचारले ' हे खोगीर कसले ' पाटील म्हणाला ' घोडी हरवली ' व पाटलानें त्या फकिराला घोडीची हकिकत सांगितली. त्यावर फकीर हंसला व म्हणाला ' तुझी घोडी त्या शेजारच्या शेतांत नाल्या-पाशी आहे. जरा जाऊन पहा ! ' हें ऐकून पाटील चकित झाला. पण त्या फकिराच्या शब्दावर विश्वास ठेऊन त्यानें त्या दिशेनें शोध केला. व आश्चर्य हें कीं त्याला घोडी लगेच सांपडली. तेव्हां पाटीलाची अशी भावना झाली कीं, ' हा फकीर म्हणजे अवलिया आहे ' तो त्याच्याजवळ घोडी घेऊन आला. मग फकीरानें चिलीम भरली. पण विस्तव नव्हता. त्यानें जमीनींत चिमटा खुपसून जळजळीत निखारा काढला. चिलमींचा फडका भिजविण्येस पाणी नव्हतें. त्यानें हातांतलि सटका जमिनीवर आपटला. तो जमिनीतून पाणी निघूं लागले. नंतर त्यानें चिलीम पेटवून आपण ओढली व पाटलाला पाजली. पाटीलाची मति त्या सर्व प्रकारामुळें गुंग झाली. त्यानें त्या फकिरास आपल्या घरीं बोला-विलें. व फकीर त्याच्या घरीं गेला. पुढें त्याच्या भाच्याच्या लग्नाच्या वऱ्हाडाबरोबर तो शिरडीस आला. लग्न होऊन वऱ्हाड परतले, तरी तो फकीर शिरडींतच राहिला, व तेथेंच साईबाबा म्हणून प्रसिद्धीस आला. "

वाचक म्हणतील अशी ही पाल्हाळीक गोष्ट सांगण्याची काय आवश्यकता ? पण गुरुमाउलीला पान्हा फोडावयाचा तर बालवृत्तिच स्वीकारली पाहिजे. तरच तिला पान्हा फुटेल व ती आपल्याला ज्ञानदुग्ध पाजील! असो. तेव्हां अशी बालवृत्ति स्वीकारून आपण गुरुमाउलीला पान्हा तर फोडला. आतां ती काय ज्ञानदुग्ध देते तें पाहूं:—

' हा चांदपाटील कारभारी । धूपखेड्याचा ग्रामाधिकारी ' ॥ ५–२०

' चांद ' म्हणजे चंद्र. चंद्र हा कलात्मक असतो. मनही असेंच कलात्मक असते म्हणून आपण चांदपाटीलाला ' मन म्हणूं मनच सर्व देहेंद्रियांवर पाटीलकी करते व त्यांचा कारभार बघते आतां हा मन–पाटील कोठला ? तर धूप खेडेगांवचा ! खेडेगांव म्हणजे निसर्गः त्यांत आणखी ' धूप ' म्हणजे विशुद्ध तेव्हां हा मन पाटील विशुद्ध अशा निसर्गाचा पाटील होता. म्हणजे त्या विशुद्धावस्थेंत त्याला जीवात्म्याची जाणीव होती. व त्याच्यावर बसून त्याच्या तंत्रानें चालून–तो जात असे अर्थात् जीवात्मा

हीच त्या मन—पाटीलची घोडी ! येथपर्यंत सर्व ठीक झालें. पण पुढें त्या मन पाटीलला औरं—अंग—आबाद (औरं—मोहक, अंग—रूप, आबाद=लयलूट) शहरची सहल करणेची लहर येते: हें औरंगाबाद शहर कोण ? तर मोहक मायाजाल—इंद्रियें व विषय यांचा बाजार ! म्हणजे मन विषयांकडे ओढलें जातें ! येथपर्यंत त्याला जीवात्म्याची जाणीव असते: घोडी जवळ असते: पण पुढें तो (मन—पाटील) या मायामोहांत गुरफटला कीं जीवात्म्याची जाणीव तो विसरतो: घोडी दृष्टिआड होते: व फक्त स्मृतिरूप—खोगीर त्याचे जवळ असते; पण जसें आपण बाजारांत गेलों व छत्री आपल्या बरोबर असली तरी आपणांस तिची स्मृति नित्य असते असें नाहीं; तसेंच हें जीवात्म्याचें खोगीर रूपस्मृति जवळ असतां सुद्धां या माया बाजारांत भटकतांना मनाला तिचा विसर पडतो; मन स्वच्छंद विषयरत होतें. कालांतराने शहरची हौस फिटली, मायेचा वीट आला कीं मन परत घरीं विशुद्धावस्थेंत जाणेचा विचार करते. कीं लगेच त्याला खोगीर—स्मृति होते. ही स्मृति झाली कीं तो मनपाटील आपली घोडी—जीवात्मा शोधूं लागतो. पण वासनारूपी रानांत ती जी दृष्टिआड झालेली असते ती मिळत नाहीं. तो वैतागतो. वैताग ही वैराग्याची पहिली अवस्था ! पण वैताग तामसी असतो व वैराग्य हें सात्वीक असतें. ह्या दोहोंत मोठा फरक आहे. वैतागानें मनुष्य उन्मत्त होतो व आड मार्गांत जाणेचा संभव असतो. इतकेंच नव्हे तर आत्महत्येसारखें अघोर कर्मही करण्यास तो प्रवृत्त होतो. पण वैराग्याचें तसें नाहीं. वैराग्य त्याला आत्मोन्नतीच्या मार्गास लावते. असो. तो मनपाटील वैतागतो खरा पण त्याच्या पाठीवरचे खोगिर त्याला स्मृति देते. व एकीकडे वैतागानें निराश झालेला व दुसरीकडे स्मृतिरूप खोगीरानें आशिक अशा अवस्थेंत तो परत घरचा रस्ता सुधारतो. अर्थात् घोडी गेल्यामुळें व घोडीचें खोगीर पाठीवर बसल्यामुळें त्याचा परत—मार्ग श्रमाचा होतो. वाटेंत त्याला मूर्तिमंत शांति—सबूरी भेटते. ती शांति कशी ? तर आम्रवृक्ष नितांत रम्य अशा शीतळ छायेनें ताप हरण करणारा व सुमधुर फळांनीं मनस्ताप शांत करणारा ! त्याच्या तळाशीं कोण ? तर मूर्तिमंत शांति ब्रह्माचा पुतळा. असो.

' डोईस टोपी अंगांत कफनी । ' ५—१०

घातलेला फकीर, व तो काय करीत होता तर

' तमाखु चुरुनी । तयारी केली चिलीम भरूनी । ' ५—१०

चिलीम म्हणजे मन:शांतीचे साधन—उद्वेगावस्थेंत मनाला शांत करणारे व शांत अवस्थेंत रमविणारे साधन (बहुतेक धूम्रपानी लोक विषण्णावस्थेंत व रिकामटेकड्या वेळांतच

जास्त धूम्रपान करतात.) अशी ही त्रि-मूर्तीवस्थेंत त्या मनपाटलाला काय शांति भेटली. ती शांति त्या श्रांत मनपाटलाला काय शांति—मंत्र सांगते ? तर

' येरे चिलीम पिऊन जा पुढतां। छाये खालता बैस जरा "

तूं श्रांत आहेस. तेव्हां जरा शांत हो. सबूरी धर. आपल्याला पुढें जावयाचेंच आहे. पण तुकवा तर पाहिजे ना ! नाहींतर राम भेटण्या आधीच वाटेंत राम म्हणा-वयाचास ! तेव्हां सबूरी धर शांत हो. छायेंत बसून देह शांत कर व चिलीम पिऊन मन शांत कर. असा अंतर्बाह्य शांत हो ! मन शांत—स्थिर—झालें कीं आपोआप पुढील मार्ग दिसतो. आत्मनिष्ठा वाढते. येथें ही आत्मनिष्ठा फकीराच्याच मुखी बसून मार्ग दाखवीत आहे. कारण भक्तिमार्गीत आत्मनिष्ठेचे प्रतीक गुरुच असतो. व बाबांचा अभिप्रेत मार्ग भक्तिमार्गच आहे. तेव्हां आपण त्या फकीराला शांतिब्रह्माच्या पुतळ्याला गुरुच म्हणूं. हा गुरु भेटला. त्यानें कसा मार्ग दाखविला ? तर सबूरी व निष्ठा ह्यांनीं त्याचें मन प्रथम शांत केले. मग त्याला आत्मनात्मविवेक सांगितला. तो कसा ? तर त्यालाच विचारलें कीं, ' हें खोगीर कसलें ? ' या मना तूं एवढा श्रांत कां एवढी कशाची स्मृति तुला बेचैन करिते आहे ? " मग मन पाटील उत्तर देतो ' जी घोडें हरवलें. माझा जीवात्मा मला मिळत नाहीं ! ' मग गुरु त्याला बोध करतो कीं

' जा शोध ते बाळे ।' तुझें आहे तुजपाशीं परि तूं जागा चुकलासी'

' पाहि पाहि डोळेभरी ॥ ' नीट शोध कर।

आत्मनात्मविवेक—नाला—कर कीं घोडें सांपडेल जीवात्मा तुला भेटेल ! ' असा आत्मा-नात्मविवेक करून जीवात्मा '-मी-' शोधला कीं मनाला कळतें कीं मीच जीवात्मा आहें. मी मन व घोडे जीवात्मा दोन नाहींत. ' घोडे सापडलें तात्काळ ॥ ५—१२

" चांद पाटील विस्मित झाला। मनीं म्हणे हा अवलिया भेटला ॥
पार नाहीं सामर्थ्याला। मानव झाला म्हणूं नये ॥ ५·१३

येथपर्यंत मनाला व्यतिरेकानें ' पिंडीचें तत्व'—मीच जीवात्मा—हें कळलें. पण तेवढ्यानें आतां त्याचें समाधान होत नाहीं. कारण मी मन जीवात्मा व पटवून देणारा अवलिया गुरु परमात्मा हें द्वैत निर्माण होतें. व जोपर्यंत द्वैत आहे तोपर्यंत दुजाभाव असणारच. मग मनाला शांतिब्रह्म कसें लाभणार ? तेव्हां सहजांत त्याला ' हा गुरुपर-मात्मा कोण ? हें ब्रह्मांडीचें तत्व काय आहे ? हें जाणून घेण्याची इच्छा मुमुक्षा —होते. म्हणजे तो—मनपाटील—आतां अन्वयानें परमात्मस्वरूप होणेच्या मार्गाला लागला. ही त्याची मुमुक्षा गुरु प्रथम तीव्र करतो.

' फकीर पासी बैसवी त्याला । ५·१४

ती कशी ? तर अघटित करणी करून—

' चिमटा उचलला स्वहस्तें ॥ १४ मग तो तेथेंच मातींत खुपसला ।
आंतून प्रदीप्त निखारा काढला । हातांतील चिलमीवर ठेविला ॥ १५
पुढे छ तीं भिजवावयास । पाणी नाहीं जवळ पास ।
सटका आपटी जमिनीस पाणी निघायास लागलें ॥ १६ ''

अशी अघटित करणी करून तो त्या मनपाटीलाला पटवून देतों कीं ' नर करणी करेसे नारा ण हो जाय !' " भावना म्हणजे संकल्प. त्या भावनेचे प्रकार दोन. एक सिद्ध भावना व दुसरी असिद्ध भावना. ज्या भावनेंत तिच्या विरुद्ध विकल्पाचा मुळींच प्रवेश होत नाहीं-मन आपल्या एका ध्येयावरून मुळींच प्रचलित होत नाहीं. तिला सिद्ध भावना म्हणतात. ब्रह्मदेवाच्या भावनेमुळें हें जगचित्र निर्माण झालें आहे. आणि ते सर्व जीवांच्या भावनांच्या दृढपणामुळेंच सत्यत्व पावलें आहे. ब्रह्मदेवाच्या जगताप्रमाणें आपल्या संकल्पजन्य जगतासंबंधीं कोणाचीच सत्यत्वाची भावना नाहीं. आणि हाच विकल्प मनांत प्रवेश करीत असल्यामुळें आपली भावना असिद्ध रहाते." (.श्रीदत्तभार्गव संवाद. प्र. १४) मग तो गुरु त्याला ' तत्वमसि ' ' सोहं' इत्यादि महावाक्याचा बोध करून ' पिंडीं तें ब्रह्मांडीं ' हें त्याला सांगतो.

' स्वयें त्याला तथाही पाजिली । मति गुंगली पाटलाची ॥ " ५·१७

पण ' पिंडीं तें ब्रह्मांडीं ' एवढें कळून मोक्ष मिळत नाहीं. कारण हें सविकल्प-परोक्ष-ज्ञान झालें. व स्वानुभव अपरोक्ष-ज्ञान झाल्याखेरीज मोक्ष मिळत नाहीं. तेव्हां हा महावाक्याचा बोध झाल्यावर मनपाटीलाला त्याचा अनुभव मिळविण्याची ओढ लागते.

' पडिला फकीरास आग्रह । पवित्र करा हो माझें गृह । ' ५. १८.

तो गुरुपाशीं ' मला पावन करा, मला आत्मानुभव द्या ' असें अनन्यभावें शरण जाऊन सांगतो. व मग गुरु त्याच्या मस्तकीं वरदहस्त ठेऊन त्याचें अज्ञानपटल दूर करून त्याला जीवन्मुक्त करतो.

' पाटिलावरी केला अनुग्रह । लीलाविग्रह धारकें या ॥ ' ५. १८.

ज्या संतांची अनुग्रह देऊन शिष्य करण्याची प्रथा असते ते अशा अनुग्रहित शिष्यांकडेच अन्नसेवन करतात. त्याचा भावार्थ हाच कीं शिष्य अनुग्रहित झाला कीं गुरु शिष्य हा दुजाभाव जाऊन तेथें एकभाव उत्पन्न होतो. व हेंच श्रीबाबांनीं

' दुसरे दिवशीं गावांत गेले । पाटीलाच्या येथें उतरले । कांहीं काळ तेथेंच राहिले । पुढें ते परतले शिरडीस ॥ ५. १९.

ज्ञांत दिग्दर्शित केलें आहे. असे गुरु अनुग्रहित शिष्यांच्या व्यवहारांत सुद्धां आपुलकीनें भाग घेतात. त्यांना शिष्यांचें कार्य (व्यवहार) आपलेंच आहे असें वाटतें व ते त्यांत जातीनें लक्ष घालतात व ते घडवून आणतात.

' त्या चांदभाईचें ओढीं । बाबाही वऱ्हाडीं प्रविष्ट ॥ ' ५. ५२.

शिष्याचा कार्यभाग झाला; ' लग्न झालें वऱ्हाड परतलें ' कीं मग गुरु आपला मार्ग स्वीकारतो.

' बाबा एकटेच मागें राहिले । राहिले ते राहून गेले । भाग्य उदेलें शिरडीचें । ५. २३.

भक्तिमार्गास्तव बाबांनी द्वैताचें रूपकच अखेरपर्यंत ह्या कथेंत ठेविल्यामुळें वरील समारोपही द्वैतपरच करावा लागला. ह्याचा केवळ ज्ञानपर परिभाषेंत भावार्थ सांगायाचा म्हणजे:—

पिंडी तें ब्रह्मांडीं हें तत्त्व जीवात्म्यास अनुभवास येऊन तो जीवन्मुक्त झाला कीं परमात्मा गुरु हा त्याच्या समवेतच असतो व जीवात्मा प्रारब्धानुरूप देही अवस्था भोगीपर्यंत तो त्याच्या बरोबर असतो. किंबहुना त्याचे सर्व व्यवहार तो स्वतःच करतो व शेवटीं जीवात्म्याचें प्रारब्ध संपलें कीं त्याला आपल्यांत समरस करून घेऊन एकमेव परमात्मा मागें रहातो.

' बाबा एकटेच मागें राहिले ॥ ' ५. २३.

म्हणजे या कथेंत बाबांनी ' पिंडीं तें ब्रह्मांडीं ' हे तत्त्व उलगडून आपण मुळांत अच्युत असतां च्युत झालों व पुनः अच्युत कसें व्हावयाचें हें उद्बोधिलें आहे. आपण अच्युत खरे पण आपण मूळांत च्युत कसे झालों ? विश्वाची उत्पत्ति कशी झाली ? अशी जिज्ञासा येथें उत्पन्न होते व तिचें निरसन श्रीबाबांनीच पुढील कथेंत केलें आहे.

' उघड्या जागीं उठविला बाग । ' ५. ५१.

कथासार [ओळी ३७ ते ५२] ' स्वतःच्या हातांनीं प्रत्यही दोन नव्या कच्च्या घड्यांनीं पाणी घालून बाबांनी उघड्या जागेवर बाग उठविली. ह्या बागेंतील लागवण बाबांनी स्वतः केली. अखेर त्याच ठिकाणीं साठ्यांचा वाडा झाला व तेथेंच श्रींच्या पादुकांची स्थापना झाली,

' एकाकीं न रमते ' ही श्रुती । ' बहुस्याम् ' ऐशियां प्रीती ॥
आवडूं लागे दुजियाची संगती । पुनरपी मिळती एकत्वीं ॥ , १. ६८.

' चैतन्यनाथ परमात्मा अपरिमित समर्थ असल्यामुळें त्याची सृष्टी त्याच्या स्वस्वरूपांतच प्रकट होते. चैतन्यावांचून जगताला अस्तित्व नाहीं.

श्री. द. भा. स. म. ११.

मूळ अद्वैत परब्रह्म स्थितींच सर्वत्र एकत्वाचीच असल्यामुळें सर्व उजाड होते. (दृश्य, द्रष्टा, भेद नव्हता म्हणून उजाड म्हणावयाचें !) तेथें कांहींच दृश्यमान नव्हतें. पुढें ' बहुस्याम् ' असें त्या अद्वैत परब्रह्माला स्फुरण झालें. ' हें एकरूप असणारें चैतन्यच आपल्या स्वातंत्र्याच्या योगानें आपलेंच स्वरूप बाहेर करून दाखवितें. हीच पहिली उत्पत्ति. हिलाच अविद्या म्हणतात. '

श्री. द. भा. सं. प्र. १४.

या स्फुरणामुळें माया द्वैत भासमान झालें. त्यानें मातीचे 'दोन घडे' घेतले. ते घडे कसे ? तर एक ' कच्चे ' म्हणजे ' आभासरूप '; म्हणूनच त्यांना ' माया ' म्हणजे ' जी नाहीं ती ' म्हणतात, व दुसरें

' ठेवण्याचाच अवकाश तेथ । जागचे जागींच भंगून जात ॥' ५. ४९

म्हणजे माया जड चैतन्यरहित भासली तरी ती चैतन्यावरच अधिष्ठित आहे. तें चैतन्य काढून घेतले—घडे खालीं ठेवले, बाबांच्या हातचें चैतन्य काढून घेतलें—कीं मायेचा निरास होतो—घडे भंगून जात. तेव्हां चैतन्यरूप बाबांनीं आभासरूप घड्यांनीं संकल्परूप जीवन घालून मूळ अद्वैताच्या उघड्या जागीं द्वैतरूप मायाबाग निर्माण केला व प्रत्यहीं नवे घडे—नवीन आभास—घेऊन जाई, जुई, शेंडू इ. मनोमय संकल्प करून मायाबाग नटविली. त्याचा संकल्प सिद्ध झाला. सृष्टिउत्पत्तिच्या प्रथम पुरुष प्रकृति युक्त कारणदेह, अठरा तत्त्वांचा लिंगदेह व मग पंचवीस तत्त्वांचा स्थूलदेह (गताध्यायांतील ब्रह्मांडाचा वंशवृक्ष पहा.) अशा तीन अवस्था होतात. व बाबांनीं

' तीन वर्षे हाच उद्योग । उघड्या जागीं उठविला बाग ॥ ५. ५१.

ह्यांत ह्याच अवस्था गर्भित केल्या आहेत. अशी चराचर सृष्टी निर्माण झाल्यावर परमात्मा आपले संकल्प सोडून देतो व स्वस्थ मजा पहात बसतो. मजा कशाची तर त्यानेंच स्वसंकल्पानें जे जीवांश—झाडें—मायेंत गोविलें त्यांची होतां होतां जेव्हां तो पाहातो कीं, ' हे जीवांश मायामूढ बनून मायामय बनले—निर्बुद्ध झाले. त्यांचा मीपणा

आऊन ते वाड्याचा—मायेचा—उपभोग घेऊं लागले.' तेव्हां त्याला पश्चात्ताप होतो व त्या मूढ जीवात्म्यांना त्यांच्या वास्तव स्वरूपाची जाणिव देऊन त्यांना मुक्त करण्यासाठीं--स्वस्वरूपांत मिळवून घेण्यासाठीं—तो त्यांना सुलभ असा भक्तिमार्ग दाखवितो.

' स्वामींच्या पादुका । पूजा कामुकां स्थापिल्या ॥ '५. ५२.

एथें मजा ही आहे कीं, बाग केला बाबांनीं, वाडा बांधविला बाबांनी आणि स्वामी करून साईभक्तास दृष्टांत रूपानें

' शिरडीस सांप्रत मम स्थान ' ५–५६

असा आदेश देऊन पादुका स्थापिल्या अक्कलकोटच्या स्वामींच्या ! म्हणजे येथें बाबांनीं आपण च्युत कसें झालों व पुनः अच्युत व्हावयास संतसंगाची किती आवश्यकता आहे व संतमालिका कशी एकसूत्र असते हें दाखविलें. बाबांनी प्रस्तुत अध्यायांत श्री अक्कलकोट स्वामींविषयीं व इतरत्र इतर संत मालिकेंतील विभूतिविषयीं दाखविलेला आदर आणि प्रस्तुत अध्यायांत श्री गंगागीर—आनंदनाथ आदि संतांनी व इतरत्र ' सच्चरितांत व इतर ग्रंथांत इतर संतांनी श्रीबाबाविषयीं दाखविलेला आदर यांनीं संत मालिका अनन्यत्वें एकसूत्र कशी असते हें चांगलेच विशद केलें आहे. व आपण साधकांनीं ह्याकडे दुर्लक्ष करून भागायचें नाहीं. आपली एक निष्ठता होण्यासाठीं जरी बाबांनी

' येवो म्हणती प्रसंग कांहिं । ' आपना तकिया छोडना नाहीं ' ।
सदा सर्वदा निश्चल राही ॥ २६–५५

असा तात्कालिक दंडक घातला असला तरी त्याच ओवींत पुढें

' अनन्य पाही एकत्वें । '

ही मेखही मारली आहे. व स्वतःच ती सोडवून दाखविली आहे. त्याचे सविस्तर विवरण यथासंदर्भ होईलच असो.

आपण अच्युत असून च्युत झालों. व ते कसे झालों एवढे जरी कळले तरी तेवढ्यानें सर्व आशंका फिटत नाहीं, कारण ' कां झालो ' ही आशंका रहातेच ! 'पिंडी ते ब्रह्मांडी,' ' जीवात्मा तोच शिवात्मा ' हे कळले तरी पिंड व ब्रह्मांड, जीव व शिव हा भेद कां भासतो त्याचें निरसन झाल्याखेरीज एकतत्त्व अनुभविण्यासाठीं आपणांस साधन करतां येणार नाहीं.

' मी तूं ' इत्यादि भेदभाव मूळ निर्माण कशामुळें होतात ? तर ' मी ' मध्यें ' ल्हान ' ' मोठा ' असा कांहिं विशिष्ट ' आपण ' आल्यामुळें ! म्हणजे हा ' आपण ' च

भेदाला मूळ कारण होय ! व ह्या ' आपण ' लाच ' अहंकार ' म्हणतात. हा अहंकार दोन प्रकारचा असतो:—

१ **देहाहंकार**—म्हणजे ' माझें माझें ' म्हटल्या जाणाऱ्या गोष्टींवर ' मी ' त्वचा आरोप करणे ह्यांत ' मी ' ला ' मोठा ' असा ' आपण ' असतो हा तामसी असतो, ह्यालाच ' गर्व ' म्हणतात; व हा मुदलीच भ्रामक असल्यामुळें जीवात्म्याला हाच बंधनांत पाडतो.

२ **सात्विक अहंकार**:—म्हणजे जें कांहीं परमात्मतत्व आहे ते ' मी 'च आहे असा स्वतःवरच अध्यारोप करणें ' सोऽहं ' ' तत्त्वमसि इत्यादि महावाक्यांत हाच भरलेला आहे. ह्यांत ' मी ' ला ' लहान ' असा ' आपण ' असतो. त्यामुळें हा मोक्षानुकूल कर्मे करणेंस प्रवृत्त करतो ! अतएव हा सात्विक आहे व ह्यामुळेंच जीवात्मा मुक्त होतो.

व ह्यांत अहंकार द्वयांचें दिग्दर्शन आतां आपणांस करणें आहे.

केश माथ्याचे सबंध राखीत । डोके न कधी मुंडवीत ॥
पहिलवानासम पेहेराव करीत । तरुण वयांत हे साई ॥ ५–४५

देहाहंकारांत वृत्ति ' करीन ती पूर्व ' अशी ' दादा ' गिरीची असते व वरील पेहेरावावरून बाबांनी तीच व्यतीत केली आहे. पण—? ही ' दादा ' गिरी केवळ ऐहिक असते. कारण ' ग ' चे घर खालीं " या न्यायाने व्यवहारांत ' शेराला सव्वाशेर ' भेटतोच. देहाहंकाराचे सोंग [पेहेराव] घेतलेल्या बाबांना मोहिद्दीनभाई; ' सव्वाशेर ' भेटला त्याच्याशी बाबांनी कुस्ती मारली व

" मोहिद्दीन होऊनि अबला । बाबा हतबळ जित झाले " ॥ ५–६५

अशा रितीनें रंग जिरल्यावर देहाहंकार पार लयास गेला !

' तेथून मग निश्चय केला । पोशाख अवघा बाबांनी बदलला ॥ " ५–६६

असें झाले कीं, वृत्ति उलट खाते. हा देहाहंकार कांहीं अक्षय नाहीं. तेव्हां तो कामा येत नाहीं. हें त्याला कळून तो तो टाकून देण्याच्या मार्गाला लागतो. जन्मोजन्मींच्या वासनांनी ही देहाहंकाराची पुटें जीवात्म्यावर इतकीं दृढ झालेलीं असतात कीं तो टाकूं म्हणून तीं जात नाहींत. त्याकरितां कणखर हत्यारे [साधन] घेऊनच तीं काढून टाकावीं लागतात. ही हत्यारें कोठलीं ? तर साधन चतुष्टय

१ **वैराग्य**:—मार्मिक गोष्टीकडे दोष'दृष्टी

'कफनी ओढली लंगोट लाविला । फडका गुंडाळिला माथ्यास ॥ ६६
केले गोणाचे वरासन । गोणाचेच अंथरूण ।
फाटकें तुटकें करोनि परिधान । त्यांतचि समाधान मानावें ॥" ६७

"खा, पी, चैन कर या इंद्रियांच्या प्रेरणा होत. आणि आत्म्याची प्रेरणा मोक्षानुकूल कर्में करण्यास सांगत असत्ये, पहिली प्रेरणा नुसत्या बाह्य म्हणजे कर्मसृष्टींतली आहे, आणि दुसरी आत्म्याची म्हणजे ब्रह्मसृष्टींतली आहे पैकीं संशयाच्या स्थळीं कर्म सृष्टीची प्रेरणा न स्वीकारतां शुद्ध आत्म्याच्या स्वतंत्र प्रेरणेप्रमाणें मनुष्य वागूं लागला, यालाच खरे आत्मज्ञान किंवा आत्मनिष्ठता असें म्हणतात—म्हणजे तो जे व्यवहार करतो ते स्वभावतःच मोक्षानुकूल होऊन अखेर मूळांत स्वतंत्र शरीर आत्मा नित्य, शुद्ध, बुद्ध, निर्मल, व स्वतंत्र अशा परमात्म्यांत मिळून जातो. गीतारहस्य ॥ प्र. १०

"बहिर्मुख विषय भोगी । न होय तो विरागी ॥
मग योगी कैसा होईल ॥ जो अन्य गोडी न पाहतां ।
आहार मात्रें घे तृप्तता । त्याला ये योग्यता ॥

श्रीदत्तमहात्म्य ४७–५५–६

२ शमदमादिषट्कः—सर्व श्रेष्ठ परमेश्वराची जाणीव व तदनुरुप सात्वीक कर्मांकडे प्रवृत्ति.

'गरीबी अव्वल बादशाही । अमीरीसे लाख सवाई ॥
गरीबोंका अल्लाभाई । अक्षयीं साई वदत कीं ॥ ५–६८

वैराग्य बाणणें म्हणजे आस्तिक्य बुद्धि उत्पन्न होऊन परमेश्वराला भिऊन कर्में करणेची वृत्ति बनणें.

३ मुमुक्षा:— 'मी' कोण हें जाणणेची इच्छा व तदनुरूप प्रयत्न.

शमदमनानें लीनता अंगीं बाणली तरी 'मी' आहे हा आभास होतच असतो. व त्याचें संशोधन करतांना त्याला कळतें कीं,

"देवा सर्वेच करीत केली । तनूही झिजविली पाहिजे ॥"

आत्मसंशोधन—अज्ञान निरसन म्हणजेच विवेक—तो देवापाशीं करीत करूं लागतो. म्हणजे 'मी' कोण व 'देव' कोण. 'मी' मोठा कीं, 'देव' मोठा. इत्यादि द्वैत उलगडण्याच्या मार्गास लागतो. त्याकरितां तो सूक्ष्म आत्मनिरीक्षण करतो. कारणापुरताच तो बाहेर जगाशीं संबंध ठेवतो.

असो पुढें साईनाथ। विचारल्याचेंच उत्तर देत।
स्वयें आपण कोणासमवेत। कधींही बोलत नसत ते ॥ ५·७३,

इकडे मौन स्वीकारून अंतःस्थैर्य राखावयाचे. पण जगांत

' बाबा दिवसा दुपारीं तिपारीं। स्वेच्छाचारी हिंडत ॥ ५·७५

मायिक गोष्टींचें सूक्ष्म अवलोकन करावयाचें. व साधु-जनांचा—कुत्सितांचा नव्हे-सहवास करून आपल्या ध्येयाला अनुकूल असे पाहून घ्यावयाचें.

'नलगे जरी कोणाची सांगात, तरी दिवसा भक्तपरिवाराक्रांत॥' ५·८५

पण खरें आत्मसंशोधन कोठें व केव्हां करावयाचें ? तर—

अस्तमानानंतर शिरडींत। पडक्या मशिदींत निजावें ॥ ५·८५

मशीद्—जशी चावडी ही भक्तिमार्गाची प्रतीक तशीच मशीद ही ज्ञानमार्गाची प्रतीक बाबांनी केली आहे. ती मशीद कशी ?

मशीद तरी ती केडती। अवघी जागा दोन खण ती। " ५·९५.

सविकल्प ज्ञान झालें तरी सांगीव असल्यामुळें अपुरेंच असतें. व द्वैतभाव युक्त असते. अपरोक्ष ज्ञान हे स्वानुभवपूर्ण व अद्वैतपर असते. पण परोक्ष ज्ञान झाल्याखेरीज अपरोक्ष ज्ञान होत नाहीं. कारण अपरोक्षज्ञान निर्विकल्प असल्यामुळें त्यांत ज्ञान-अज्ञान हें द्वैतच असूं शकत नाहीं. ज्ञान (सविकल्प) व अज्ञान हे विकल्प आहेत. व म्हणून अज्ञान विकल्पाचा नाश सविकल्प—परोक्ष—ज्ञानानेंच होतो ! असो,

शास्त्रकारांची अशी प्रथा आहे कीं सगुण ध्यानमूर्ति बनवितांना आपल्या भावनेला अनुरुप असें रुप तिला द्यावयाचें व तेंच भावदिग्दर्शक अशीं आयुधें तिच्या हातांत द्यावयाची म्हणजे मूर्ति व आयुधें हीं रूपकात्मक असतात. बाबांचीही तीच प्रथा दिसून येते. प्रत्येक अध्यात्म--तत्त्वाला सगुणरूपक देऊन त्यांनी आपलें अवतार-कार्य ठरविलें आहे. आतां वरील साधनेंच घ्या. हीं फक्त भावनिदर्शक आहेत. पण बाबांनी त्यांना मूर्तस्वरूपांत धारण केलें आहे. तें कसें ?—

'चिलीम तमाकू टमरेल। अंगांत कफनी पायघोळ ॥
माथ्यास फडका धवल। सटका जवळ सर्वदा ॥ ५·८६ '

आतां वरील साधनें ह्या वेषभूषेंत बाबांनी कशीं धारण केलीं आहेत तें पाहूं—

१ वैराग्यः—मायाविन्मुख.

' अंगांत कफनि पायघोळ। माथ्यास फडका धवलः—

श्री गजाननाच्या रूपकांत अंग हे माया निदर्शक व गजमुख हे ब्रह्म निदर्शक मानून गजमुखानें ब्रह्म हें मायेहून वेगळें आहे. तेंच रूपक येथें श्रीबाबानीं पर्यायानें घेतलें आहे. अंगांत मळकट पायघोळ कफनी घालून माया-व्यतीत केली आहे व माथ्यास धवल फडका गुंडाळून ब्रह्माची विशुद्धावस्था दिग्दर्शित केली आहे.

२ लीनता:—समदृष्टि:-(शमदमादि षट्‌काची परिणति)

'**टमरेल**' : समदृष्टि झाली कीं चांगले वाईट याचा विधिनिषेद रहात नाहीं व टमरेलचा उपयोग पाणी पिण्यापासून भाजी आमटी घेण्यापासून, तेल आणण्या-पासून तों तहत शौचमार्जनापर्यंत बाबा करीत. तेव्हां टमरेल हें समदृष्टिचें द्योतक सार्थ ठरते.

३ **मुमुक्षा**—दृढनिश्चय:—

'**सटका जवळ सर्वदा !**'

ह्यानें मुमुक्षा दिग्दर्शित केली आहे. व सटक्याचा उपयोग बाबा दृढनिश्चयात्मक गोष्टीसाठींच करीत याचें वर्णन वेळोवेळीं आलेलेंच आहे.

'सटका आपटी जमिनीस ! पाणी निघायास लागलें ॥ ५—१६

अज्ञान निरसन सविकल्पज्ञान:—(विवेक)

चिलीम-तमाखु:—तमाखु=तम=अज्ञान+आखु=प्रतीक: म्हणजे अज्ञानाचे प्रतिक: हा तंबाखुरूपी अज्ञान विकल्प सविकल्पज्ञानरूपीं निखाऱ्यानें बाबा जाळीत व त्या उभयतांच्या संयोगानें निघालेला आत्मज्ञानरूपीं विशुद्ध धूर पीत: म्हणजे ज्ञानमृत चाखीत.

ह्यावरून वेशभूषा बाबांनी किती अर्थपूर्ण नटविली होती तें विशुद्ध होते. जशी ही स्वत:ची वेषभूषा त्यांनी नटविली होती तसेंच मशिदींतही त्यांनीं तेंच रूपक ठेविले होते.

१-२ वैराग्य-व शमदमादिषट्‌क

'**या वसनाचे आच्छादन । आठाठ दिन स्नान विहीन ॥**
पायीं जोडा नावहाण । एक आसन गोणाचें "

'**पोत्याचा तुकडा एक । तयावरी नित्य बैठक ॥**
तक्या कसा तो नाहीं ठाऊक । अराणुक कैसेनी ॥ ८९

'**तोंवरी तें जीर्णतरट । तीच त्यांची आवडती बैठक ॥**

सदासर्वदा तैसीच निष्टंक। अष्टौप्रहर तें जागीं ॥
' तेंचि आसन वा आस्तरण। कासे एक कौपीन परिधान ॥
नाहीं दुजें वस्त्रप्रावरण। शीत निवारण एक धुनी ॥ ९१
" मशीद तरी ती केडती। अवघी जागा दोन खणांची ॥
त्यांतचि बसती, उठती, निजती। भेट देती समस्तां ॥ ९५

मुमुक्षा व विवेक

" दक्षिणाभिमुख आसनस्थ। कठड्यावरी वामहस्त ॥
समोर धुनीकडे अवलोकित। बाबा मशिदींत बैसत ॥ ९२
" ऐसिया त्या प्रखर कुंडा। लाविला ज्ञानाभिमानाच्या औंडा ॥"
" अल्लामालिक सदैव तोंडा। तयाचा झेंडा अखंड ॥ ९४"

येथपर्यंत बाबांची वेषभूषा व मशिदीचा थाट याचें वर्णन झालें. फक्त एकच साधन राहिलें आहे तें नमूद करून पुढें चालूं.

५ भक्ति—' अल्लामालिक सदैव तोंडा, तयाचा झेंडा अखंड ' वरील चार साधनें जरी आत्मज्ञान होणेस पुरेशीं असली तरी जर त्याला भक्तिची जोड मिळाली तर दुधांत साखर पडल्यासारखें होतें. म्हणूनच बाबांनी ' तयाचा (भक्तिचा) झेंडा अखंड। ' ठेविला कारण भ्रमनिरसनाला भक्ति इतकी—सुलभ चीज दुसरी नाहीं
"मावळला भ्रम राम गुण गातां। उपासना आतां सोडूं नये ॥ "(श्रीरामदास)

साधकाच्या देहाहंकार निरसनानंतर तो वरील पांच साधनें घेऊन मोक्षाच्या मार्गाला लागतो खरा ! पण साधनें करीत आहे तोंपर्यंत तो साधकच आहे. सिद्ध नाहीं। या साधनांच्या परिपूर्तिनंतर सिद्धावस्था प्राप्त होण्याला मधें एक पायरी अजून शिल्लक रहातेच. ती कोणती ?

' कुस्तीनंतर पांचवे वर्षीं। फकीर अहंमदनगर निवासी ॥
जव्हार अल्लीनाम जयासी। आला रहात्यासी सशिष्य ॥ " ५-१११

कुस्तीनंतर—देहाहंकार निरसनानंतर—पांचवे वर्षीं—वरील पांच साधनें तयार झाल्यावर अहंमदनगर निवासी अहं+मदन+गर (असा श्रीउपासनींनी त्याचा विग्रह श्रीउपासनी लीलामृतांत केलेला आहे) म्हणजे 'मी' रूपीं मदन त्यानें युक्त असें विष त्यांत निवासी अतएव 'अहंकार' रहात्यासीं—साधकरूपीं मनांत—आला. तो कोण ? तर जव्हारअल्ली नाम जयासी—ज्याला नेहमीं साधकाला सिद्ध होणें करितां ' सुस्सरबाई तुझी पाठ मऊं।

एकदां पैलतीरा " जोहारअली–तूंच परमेश्वर म्हणून नमावें–जोहार करावा–लागलें; तो म्हणजेच सात्वीक अहंकार ! तो अहंकार कसा ? तर

" फकीर होता मोठा पढीक । कुराण शरीफ करतलामलक ॥ "

५–१२०

तो अहंकार म्हणजेच ' सोऽहं ' ' हंसः ' ' तत्त्वमसि ' इत्यादि महावाक्याचे मूर्तिमंत स्थान व सर्व शास्त्रांचा तेथूनच उगम होतो. त्याच्या पोटींच सर्व शास्त्रें सामावतात. व अखेर सर्व शास्त्रें त्याच्यांतच लय पावतात. म्हणून सर्व शास्त्रें त्याला अवगत असतात इतकेंच नव्हें तर तो त्यांना क्षुल्लक–करतलामलक–हातचा मळ समजतो. असो.

'—तो शिरडीस आला । मशिदींत राहिला बाबांपाशीं ॥ "५–१२२

वर आपण ह्या वेळची बाबांची अवस्था कशी होती ती पाहिली आहेच. ते पंच साधनयुक्त साधकावस्थेंत होते. जीवात्मा तत्त्वतः मुक्त असला तरी त्याच्यावरच बांधला गेल्याचा अध्यारोप करतातः व येथें बाबांनीं तोच आरोप बाह्यत. ग्राह्य धरून स्वतःला साधक–जीवात्मा भाविलें आहे. वरील साधनांची परिपूर्तता होत आली कीं साधकाला गुरुकडून किंवा आत्मसंशोधनांत ' तत्त्वमसि, इत्यादि महावाक्याची धारणा होते. ' राहिला बाबांपाशीं । ' व तो त्याचेंच ध्यान करण्यांत रत होतो.

" बाबांसही कांहिं केली करणी । घातली मोहनी जन म्हणती ॥ "

५–१२३

भक्तिमार्गांत जी गुरुची योग्यता तीच ध्यान–ज्ञान–मार्गांत ध्येयाची ! म्हणजे तत्त्वतः ध्येय आणि गुरु एकच ! व ही भावना रोमरोमीं बाणेल तेव्हांच आपण मुक्त होऊं ! अर्थात् जीवात्मा ' तत्त्वमसि' च्या ध्यानांत रत झाला कीं ओघानेंच तो सात्त्वीक अहंकाराचा शिष्य बनला.

" बाबांसारिखा शिष्य सधरू । जव्हारअली झाले गुरू ॥ "

" मग दोघांचा जाहला विचारू । रहिवास करूं रहात्यांत ॥ "

गुरू व शिष्य हे द्वैत सुरुं झालें. पण शिरडी तर परब्रह्माचें–अद्वैताचें– माहेरघर ! मग तेथें द्वैत कसें संभवणार ? पण मुळांत अद्वैतांतूनच द्वैत भासमान होतें हें शिरडींतच गुरुशिष्ययोग आणवून बाबांनी दाखविलें. पण द्वैत निर्माण होतांच त्याची परब्रह्मापासून फारकत होते. मग द्वैताला ठाव कोणता ? तर मन ! मनांतच द्वैत रहिवास करितें. ' रहातें ' हें मनाचें प्रतीक. दोघांचा जाहला विचारू। रहिवास करूं रहात्यांत ॥ "

ध्याता व ध्येय, शिष्य व गुरु यांची अशी तन्मयता—नुसते नामधारी नव्हे—झाल्यावर, शिष्य गुरुसेवा कशी करतो ? तर.

'गुरुमुखांतून बाहेर आलें'। योग्यायोग्य नाहीं पाहिलें ॥
वचन वरचेवरी झेलिलें। पाणीही वाहिलें गुरुगृहीं ॥

५·१२७

'जैसे कनक आणि कांती। जैसा दीप आणि दीप्ति ॥
तैसीच हे गुरुशिष्यस्थिति। ऐक्य प्रतीति उभयांसी ॥

५·१२४

ही महावाक्याची धारणा होणेंपूर्वीं साधकाचें आचारविचार यमनियमयुक्त असता तो माणसांत असतो. त्यामुळें इतरेजनांना तो सुज्ञ वाटतो. पण एकदां कां त्याला महावाक्याचा बोध झाला कीं तो उन्मनी अवस्थेंत जातो. आचारविचारांचें त्याला भान रहात नाहीं. अक्षरशः तो माणसांतून उठतो. लोक त्याला वेडापिसा समजतात.

ऐसें वरचेवर होऊं लागलें। राहत्यासींच राहूं लागले।
फाराचि फकीरा नादीं भरले। वाटले अंतरले शिरडीला ॥"

५·१२९

तो विषयांची व इंद्रियांची कदर करीत नाहीं. किंवा व्यवहारांत नात्यागोत्यांशीं संबंध तोडून टाकतो. परंतु जीवात्म्याच्या चैतन्यावरच विषय व इंद्रियें यांचा व्यापार चालत असल्यामुळें त्यांना त्याचा या उन्मनी अवस्थेंतील वियोग जाणवतो. तो माणसांतून उठला असें पाहून त्याचे आप्तेष्टांना तें जाणवतें.

' शिरडीस्थ बाबांचे प्रेमी भक्त। बाबांचे ठायीं अति आसक्त ॥
तयांते बाबांपासून वियुक्त। राहणें अयुक्त वाटलें ॥'

५·१३२

इंद्रियें व विषय त्याच्याकडे दाद मागतात. आप्तेष्टही त्याला चार समजुतीच्या गोष्टी सांगतात.

" पाहूं प्रयत्न वेंचूनि प्रबळ। बाबांसह सकळ मग परतूं ॥"

५·१३५

या अवस्थेंतलि निजहित साधक स्वतः जाणवतों. पण इंद्रियें व इतर जन यांना त्यातले रहस्य समजत नाहीं. तेव्हां तो त्यांना वाटेला कसा लावतो ?

" बाबा तें देती उलट बुद्धी - ' फकीर आहे महाक्रोधी ॥
' लागूं नका तयाचें नादीं। तो मज कधींच न विसंबे ॥ १३६

' तुम्ही येथून करा पलायन । आतांच येईल गावांतून ॥
करील तुमचें निसंतान । परमकठीण क्रोध त्याचा ॥ १३७

' राग तयाचा मोठा कडक । येताच होईल लाल भडक ॥
जाजा निघून जा कीं तडक । धरा कीं सडक शिरडीची ' १३८

येथें बाबांनीं फारच कोटीयुक्त भाषा वापरली आहे. एकीकडे स्वतःला अनुलक्षून त्वीक अहंकार घेतला आहे. पण भक्तांना उद्देशून देहाहंकाराचें भीषण स्वरूप वर्णन आहे. म्हणजे एकीकडे साधकावस्थेंतील इंद्रियांना संयम शिकविला तर दुसरी-भक्तजनांना देहाहंकार टाकून देणेचा उपदेश केला. अशी ही व्यर्थी भाषा आहे. हां ती समजणेस आपणांस दोन्ही अर्थांची फोड केली पाहिजेः—

इंद्रियांना जीवात्मा काय बोध देतो ?

बाबांनो मी सात्वीक अहंकाराच्या आहारीं गेलों आहे. मला आतां परत विषयांत फटण्याच्या भानगडींत पडूं नका. त्या सात्वीक अहंकाराचा तडाखा इतका आहे तो तुम्हाला नामोहरम करील. तेव्हां त्याच्या नादीं न लागतां आहां तसेंच जर तुम्हीं हिल तरच कांहीं गति होईल. कारण मी सर्वस्वीं त्याच्या आधीन होईपर्यंत तो म्हांला छळून काढील. उलट मी त्याच्या सर्वस्वीं आधीन झालों कीं—जीवन्मुक्ता-र्थेत—तो मला तुमच्या तंत्रानें चालून देईल. तेव्हां ही उन्मनी अवस्था जाईपर्यंत त्याच्याच तंत्राने चालणें इष्ट तेव्हां तुम्हीं स्वस्थ असा ! "

आतां भक्तजनांस काय सांगतात ?

तुम्हीं मला ताळ्यावर आणणार हा जो अहंकार तुम्हांला झाला आहे तो तामसी आहे. त्याच्या नादीं तुम्हीं लागूं नका. नेहमीं त्याच्यापासून दूर रहा. हा देहाहंकार तुमचें संतान करील. त्याच्याइतका घातुक दुसरा कोणी नाही. त्यानेंच तर तुम्हांला मायेंत धून टाकलें आहे. तेव्हां शहाणपणाचा मार्ग ' माझी परीक्षा करणेंचं सोडून ' मला ळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न सोडून तुम्हीं हा देहाहंकारच सोडून द्या व ' धरा कीं डक शिरडीची. ' आत्मोन्मुख होऊन मोक्षानुकूल कर्म करा ! "

ह्या थराला उन्मनी अवस्था आली कीं आत्मसाक्षात्कार होण्याची वेळ येतो.

" इतक्यांत फकीर आला अवचित । " जाहला पुसतां तयांतें ॥'
१·१३९

फकीर ही व्यर्थी भाषा वापरतो.

तो इंद्रियांना काय सांगतो ? "आलांत काय पोरासाठीं । " तुम्ही जीवात्म्याला परत विषयांत गुरफटू पहातां ? 'परी या कष्टीं पडूं नका ! ' आतां तो तुमच्या आहारीं कदापि जाणार नाहीं. तर तुम्हांलाच आपल्या तंत्रानें वागवील. " म्हणजे येथें तत्त्वतः साधक जीवन्मुक्तावस्थेंत गेला. पण बाबांनीं हें दाखविण्यासाठीं जें सगुण नाटक नटविलें आहे, त्याचे भरतवाक्य अजून होणें आहे. त्याकरितां आणखी नाटक चालविलें हें पाहिजेच.

तो फकीर त्या भक्तजनांना काय म्हणतो ?—

' आलांत काय पोरासाठीं । काय करितसां येथें गोष्टी ।
' शिरडीस माघारा न्यावें हें पोटीं ।—५ १४०॥ '

मग ' मलाहि घेऊनि चला । सवें मुलाला नेऊं कीं ॥ ' ५·१४१

द्वैत शिरडींत उद्भवलें, रहात्यांत पोसलें गेलें. पण अखेर शिरडींतच निमालें। तें कसें ? तरः—

' साई परब्रह्म पुतळा । जव्हारअली भ्रमाचा भोपळा ॥
देवादासें कसास लाविला । भोपळा फुटला शिरडींत ॥ ' ५·१४१

जीवात्मारूप साधक साई जव्हारअलीरुप सात्वीक अहंकारासह शिरडी परब्रह्मांत आला कीं त्याला देवदासरूपीं महाज्ञानी परमात्मा भेटतो. म्हणजे तो जीवनमुक्त होतो. येथें नाटकाच्या परिपूर्तिसाठीं स्वतःला जीवात्मा भावून बाबांनीं देवदासास परमात्म्याची—आत्मज्ञानाची भूमिका दिली आहे. जीवात्मा परमात्म्याची भेट झाली कीं ' सोऽहं ' सात्वीक अहंकाराचें निरसन आपोआपच होतें. ते कसें ?

तयापुढें तो फकिर आणिला । शास्त्रीय वादविवाद मांडिला ॥
वैराग्यानें फकीर जिंकला । हाकूंनि लाविला तेथूनि ॥ ५।१५०

सात्वीक अहंकारांत उन्मन्नी अवस्थेंत ' सोऽहं ' ' तत्त्वमसि ' या महावाक्यांचें ध्यान असतें. अर्थात तेथें ध्याता, ध्यान व ध्येय ही त्रिपुटि असतें. बाबा ध्याता जव्हारअली ध्यान व देवदास ध्येय. पण आत्मज्ञान झालें कीं एकमेव अद्वैतच दिसतें. अर्थात् ' सो ऽ हं, ' तत्त्वमसि ' यांचाही विराम होतो. तेथें ' सः ' पण नाहीं. ' अहं ' पण नाहीं. ' तत् ' पण नाहीं 'त्वम्' पण नाहीं. तर फक्त ' असि ' हें एकमेव चैतन्य स्वानुभवास येतें. अहंकाराचे समूळ निरसन होतें. ' हाकूनि लाविला तेथुनि ॥

वस्तुतः येथें नाटक संपले ! पण रूपकांत जव्हारअली अजून शिल्लक आहे व तत्त्वतः तर अहंकाराचें समूळ निरसन झालें तें रूपकांत कसें दाखवावयाचें ? तर जवाहरअलीच्या तोंडूनच भरतवाक्य म्हणवून बाबांनी नाटकाचा पडदा पाडला आहे.

" आपण गुरु साई चेला । हा सर्व त्याचा भ्रम निरसला ।।
बाबांनीही पूर्ववत सत्कारिला । शुद्ध झाला पश्चात्तापें ।। " ५·१५२

त्या जव्हारअलीरूप अहंकाराला कळलें कीं मी सात्विक अहंकार झालों तरी जीवात्म्याहून श्रेष्ठ नाहीं. कारण जीवात्मा हा तत्त्वतः परमात्माच आहे. व माझी उत्पत्ति त्याच्यापासूनच आहे, ' मी त्याच्याच चैतन्यावर जीव धरून आहे. अर्थात् माझा लयही त्याच्यांतच होणार ! ' ह्या पश्चात्तापानें तो शुद्ध जाहला कीं तो जीवात्म्याला शरण जाऊन काय म्हणतो ?—

' मी गुरु तुज अति श्रेष्ठ । बरा उपकार फेडिला ।। '

शनिमहात्म्य ३१७

पण जीवात्म्यानें प्रथम त्याला गुरू भाविला होता. तेव्हां हें जाणून तो त्याचा सत्कार कसा करतो ? तरः—

' गुरुजी तुम्हांस गर्व जाहला । म्हणोनि हा अपराध घडला ।। '

शनिमहात्म्य ३२०

अशा रीतीनें ' नमस्कारिला साईनाथ ।। ' ५·१५१
आणि नाटक संपलें !

प्रस्तुत कथेंतील रुपक जर नीट ध्यानांत घेतलें नाहीं व केवळ वाच्यार्थानेंच त्याकडे पाहिले तर दिशाभूल होणेचा बराच संभव आहे. एकदां एक गुरु भाविला कीं

' गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुरेव परंब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ।। '

अशी भावना ठेऊन,

' बालस्य वा विषय भोगरतस्य वापि ।
मूर्खस्य सेवक जनस्य गृहस्थितस्य ।
एतद्गुरोः किमपि नैव न चिन्तनीयम् ।
रत्नं कथं त्यजति कोऽप्यशुचौ प्रविष्टम् ।।

अवधूतगीता २. १.

असा शास्त्राचा दंडक आहे. प्रत्येक संतांनी तोच प्रतिपादला आहे व प्रस्तुत अध्यायांत बाबांनीही तो आचरिला आहे.

' गुरुमुखांतून बाहेर आलें । ' योग्यायोग्य' ' नाहीं पाहिलें । '
वचन वरिचेवरि झेलिलें । पाणीही वाहिलें गुरुगृहीं ॥ ' ५. १२७.

पण असें जरी आहे तरी वाच्यार्थानें ह्या तत्त्वाला बाधक अशी विधानें प्रस्तुत कथेंत आलीं आहेत. जो

' शिष्य जाणें गुरुच्या अवकळा ।' त्यानें स्वधर्म राखिला शिष्याचा ॥
५. १२६.

असें कसें होईल ? कोणताही सच्छिष्य आपल्या गुरूला कसास लावून त्याला भ्रमाचा भोपळा ठरवूं पाहील काय ? मग

' जव्हारअली भ्रमाचा भोपळा । देवादासें कसास लाविला ।
भोपळा फुटला शिरडींत ॥' ५. १४३

आणि तोसुद्धां बाबांच्या शिष्याच्या समोर हें कसें ? गुरुविषयीं—

' हा त्याचा सर्व भ्रम निरसला ।..........।
शुद्ध जाहला पश्चात्तापें ॥ ५. १५२.

ही कल्पना सुद्धां कोणता सच्छिष्य सहन करील ? व जर ह्या इतक्या विकल्पांना बाबांनी आधार दिला तर मग

' तो गुरु आपण चेला । भाव हा आदरिला तेथवर ॥'५. १५३.

याचा अर्थ ' गरजा सरल्यावर शिष्यानें गुरूचा खुशाल अपमान करावा ' असाच घ्यावयाचा काय ? आणि मग

' संत सृष्टिमाजी उमाप । ' आपुला बाप तो आपुला बाप ॥
४५. ११९.

अशी वृत्ति कशी बनावयाची ? कां हेमाडपंतच ह्यांत कांहींतरी पदरचेंच भरकटले आहेत? मग ' सच्चरित ' प्रासादिक कसें म्हणावयाचें ? इत्यादि विकल्प केवळ वाच्यार्थानेंच या कथेकडे लक्ष दिलें तर अर्थपूर्ण वाचणाऱ्याच्या मनांत उद्भवणें अपरिहार्य आहे. त्यांचें निरसन वरील प्रमाणें लक्ष्यार्थ शोधल्यानेंच होईल व त्या उक्ति दिशाभूल करणाऱ्या नसून, कोणाची निंदा करणेंसाठीं नसून अर्थाला उचित अशाच असल्याचें निर्दर्शनास येईल ! येथें बाबांनीं स्वतः साधक जीवात्मा बनून सिद्ध कसे बनावयाचें तें रूपकानें दाखविलें आहे व बाबांच्या लिलांची खरी मजा हीच आहे कीं,

'सिद्ध कोटींत जरी जनन। साधका ऐसें तयाचें वर्तन ॥ " ४. ५६.

अहंकार हा केव्हांही कनिष्ठच ! पण देहाहंकार जसा जीवात्म्याला बंधनांत ठेवतो, तसाच ' सात्विक अहंकार ' जीवात्म्याला मुक्त करतो. कोठलाही मार्ग घ्या, साधकावस्थेंत पदार्पण करून ब्रह्मपदाच्या गच्चीवर जाणेची देहाहंकार निरसन ही जशी पहिली पायरी आहे तशीच सात्विक अहंकार ही शेवटची पायरी आहे. व ती ओलांडल्याशिवाय कोणीही केव्हांही ब्रम्हपदाच्या गच्चीवर जाऊं शकत नाहीं. ह्याचें रूपक व्यवहारांत आपणांस श्रीशंकराच्या देवालयांत पहावयास मिळतें. सर्व पायऱ्या चढून आपण वर जातों तेव्हांच शिवलिंग आपणांस पहातां येतें. तसेंच 'तत्त्वमसि, 'सोहं', 'हंसः' इत्यादि सात्विक अहंकारयुक्त महावाक्यांचा बोध झाल्याखेरीज आपणांस अपरोक्षानुभव येत नाहीं. म्हणून साधकावस्थेंत जीवात्म्याला सात्विक अहंकाराची अत्यंत जरूरी आहे. इतकेंच नव्हे तर त्यावांचून त्याचें भागणार नाहीं. सिद्धावस्थेंत जेथें 'तत्' ही नाहीं आणि 'त्वम्'ही नाहीं तेथें अर्थात् ' अहं ' ची जरूरी नाहीं. व हेंच श्रीबाबांनी प्रस्तुत कथेंत दाखविलें आहे. तेव्हां जव्हार-अलीचें वर्णन जरी वाच्यार्थानें निंदाप्रचुर भासलें तरी आपण साधक आहोंत अतएव त्याची भूमिका लक्ष्यार्थानें लक्षांत घेऊन आपणांस त्यांच्याविषयीं आदरच बाळगिला पाहिजे ! तसें न करतां जर आपण केवळ वाच्यार्थानें त्याच्याकडे हीन दृष्टीनें पाहिलें तर

'येथें कोणाचे काय बा डोळे । ज्याचें त्यानेंच अनहित केलें । " अस्तु

मी केलेली ही विस्तृत चर्चा वांचून कोणी अशी पृच्छा करतील कीं 'एवढे खोलांत कां जा ? आम्हीं भोळ्या–भावानें सच्चरित वांचतो. व भोळी भक्ति जर त्वरित फलदायी असते तर हा खटाटोप कां ? ' तर मी त्यांना इतकेंच आश्वासन देतों कीं ज्यांचा भोळाभाव पूर्णत्वानें असेल त्यांना ही टीका यत्किंचितसुद्धां बाधक होणार नाहीं. उलट पक्षीं ज्यांच्या मनांत ह्या टीकेनें विकल्प उठतील त्यांनीं अजून त्यांचा भोळाभाव पूर्ण-पोंचला नाहीं अशी खूणगांठ बांधून तो पूर्ण करणेंचा प्रयत्न करावा तसेंच त्यांनीं स्वतः शींच विचार करावा कीं, जर भोळ्याभावानें मुक्ति मिळते तर त्याचा आद्य पुरस्कर्ता तुकाराम यानें लोकांना नुसते टाळ कुटत नामगजर करीत ठेवण्याऐवजी जिला प्राकृत वेदतत्त्वज्ञानाचे आगर म्हणतात अशी ' गाथा ' लिहिण्याचा अट्टहास कां केला ?

'कथावार्तादि अनुभवांचा संग्रह साचा करावा ॥ " २–७५

अशी श्रीबाबांची आज्ञा असतां हेमाडपंतांनी तरी पूर्ण प्रासादिक गणल्या जाणाऱ्या ' सच्चरितांत ' तत्वज्ञान कां घुसडलें ? तेव्हां उपक्रम उपसंहारावरून हेंच सिद्ध होतें कीं, भोळाभाव हा फक्त भक्तिमार्गांत शिरकाव होणे पुरताच भोळाभाव ठरूं शकतो जसजसे

आपण त्यांत पुढें जातो तसतशी आपली दृष्टि कळत न कळत शोधक बनत जाते व तशी ती बनणें आत्मसंशोधन व आत्मानुभव यांकरितां पाहिजेच आहे, श्रीतुकारामांची तशी ती बनली म्हणूनच त्यांना वैकुंठीचे विमान आले.हेमाडपंतांचीहि तशी दृष्टि बनली म्हणून ' सच्चरित ' रुपीं अमृत त्यांच्या लेखणींतून स्त्रावले व आपलीही दृष्टि आज नाहीं उद्यां अशीच बनणार ! तशी ती बनल्यावर तिला योग्य ती दिशा दाखविणेस सद्‌हेतूनें केलेली टीका वा निरीक्षण सन्मार्गदर्शकच ठरेल !

' साई समर्थास दीपोत्सवाची मोठी हौस ॥ ' ५–१००

कथासार—१०१ ते ११३:—बाबांना पणत्या लावावयाची फार हौस होती ते कधीही अंधेरांत निजत नसत, ते वाण्याकडून तेल भीक मागून आणीत आणि पणत्या लावीत. एकदां सर्व वाण्यानी कट केला आणि कोणीहि त्यांना तेल घातले नाहीं. ते परत मशिदीत गेले आणि पणत्यांत पाणी भरून काकडे घालून त्या त्यांनी पेटविल्या आणि त्या पेटल्या.

निर्गुण परब्रम्हाचे सगुणरूप बाबा ! चैतन्याची बाबा ही मूर्तिमंत मूर्ति. तें चैतन्य कसे असते ? तर प्रकाशमय व हेंच बाबांनी दीपोत्सव करून दाखविलें. आतां व्यवहारांत तेलाशिवाय वात जळत नाहीं हें खरे पण त्या तेलाचे रुपांतर प्रकाशांतच होतें. आत्मज्योत म्हणजेच चैतन्य. चैतन्य म्हणजेच ज्ञान. आणि तें तर सदोदित स्वप्रकाशच आहे. मग ज्याचें नित्यभान होत आहे, त्याला उपाय करण्याची जरूरी काय ? " (श्रीदत्त भार्गव संवाद प्र० १९) बाबांनीं तेलाशिवाय, नुसतें पाणी घालून, पणत्या पेटवून हेंच दाखविलें. तेव्हां आत्मज्ञानाला कशाचीच जरूरी नाहीं ! बाबांना पण त्यासाठीं तेल हवेंच होतें असें नाहीं. मग त्यांनीं तेलाची भीक तरी कां मागितली ? तर मायामोहित जनांच्या—वाण्यांच्या—उद्धारार्थ ! ज्ञान स्वप्रकाशित खरें ! पण तें हजारों वासनांच्या अंधारांत गडप झाल्यासारखें भासतें व कोणास ओळखूं येत नाहीं. म्हणून भक्तिरूप तेलानें ज्ञानज्योत पाजळून आपल्या वासनातमाचा निरास करण्यासाठींच बाबांनी तेलाची भीक मागितली. ती भीक आपण घातली आपण भक्ति केली तर ' कर्पूर आनलीं । उदकीं सैंधव । ' या प्रमाणें आपण आपली ज्योत बाबांच्या ज्योतीत समरस करूं ! आपण मुक्त होऊं, बाबांची ज्योत अखंड पेटति आहेच. तिला कशाचीच जरूरी नाहीं. तेव्हां आपण भक्तिची भीक घातली तर आपलाच उद्धार होणार आहे. न घातली तर आपणच आपलें अनहित करून घेऊं. म्हणून जें भगवंतानीं

' आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैव रिपुरात्मनः । ' भ० गी. ६—५

असें गीतेंत प्रतिपादिलें तेंच श्रीबाबानीं ह्या पण त्यांच्या कथेंत प्रत्यक्ष करून दाखविलें आहे.

असो. प्रस्तुत अध्यायात श्रीबाबा सगुण देहधारी असे प्रकटले. इतकेंच नव्हे तर स्वतः साधक बनून सिद्धावस्था कशी प्राप्त करावयाची ते त्यांनी सक्रिय दाखविलें. व शेवटीं त्यांना स्वतःला त्याची यःकिंचित् जरूरी नसतां केवळ आपणां मोहितांचा उद्धार व्हावा या निःस्वार्थहेतूनें प्रेरित होऊन त्यांनीं आपल्यापाशीं आपली ज्ञानज्योत पाजळण्यासाठीं भक्तिरूपी तेलाची भीक मागितली ! तेव्हां अशा या भिकाऱ्याला तो भीक मागतो म्हणून आपण हुडहुड केलें तर त्यांत आपलेंच अकल्याण होणार आहे. तेव्हां आपलें खरें कर्तव्य काय ? तर त्याच्या हांकेला उचित तीभीक द्यावयाची ती भीक म्हणजे आपलें स्वत्त्व त्याच्यापदीं अर्पण करावयाचें ! आपल्या स्वत्त्वाची आरति त्याला ओवाळायाची तेंच कार्य आपण आतां, श्रीबाबांचे समकालिन 'बंधु' श्रीवासुदेवानंद सरस्वति उर्फ टेंब्ये स्वामी यांनीं केलेली, श्रीसत्यदत्तव्रत पोथींत प्रसिद्ध असलेली व प्रस्तुत अध्यायाच्या 'निरीक्षणा' स सार्थ अशी आरति म्हणून, करूं या:—

आरति

रागः सारंग, तालः त्रितालः

आरति ओवाळूं । अनसूया । तनया दत्तात्रेया ॥ धृ०॥
सर्वांतरिचें जें ॥ निजगूज ॥ साक्षीभूतचि तेज ॥
संसार वृक्षाचें ॥ अधिबीज ॥ तो हा सद्गुरुराज ॥
विरजब्रह्म जया ॥ म्हणति तया ॥ श्रीगुरु दत्तात्रेया ॥ १ ॥
सात्विक हृदय हें ॥ आरति ॥ तेज कर्माच्या वाती ॥
विवेक स्नेहानें ॥ त्यानिगुति ॥ भिजवुनि ज्ञानज्योति ॥
पाजळुनी पेटविल्या । ओवाळाया ॥ श्रीगुरुदत्तात्रेया ॥ २ ॥
आरति उजळीता ॥ या चित्ता —॥ मध्यें तिळभर ध्वांता
वावहि नच मिळतां ॥ दृश्यता ॥ आलि निमेष न जातां ॥
सोऽहं प्रकाशहा ॥ हो सखया ॥ श्रीगुरुदत्तात्रेया ॥ ३ ॥
प्रकाश आरतिचा ॥ हा थोर ॥ सबाह्य अभ्यंतर ॥
मी तूंपण हाचि ॥ अंधःकार ॥ जाळुनि झळके फार ॥
वेगळा वासुदेव ॥ तेथुनिया ॥ नोहे दत्तात्रेया ॥ ४ ॥
॥ इति पन्चमाध्याय निरीक्षणम् ॥

९३

श्री साईनाथ

श्री म्हाळसा देवीचें अत्यल्पवृत्त

व

बाबावरील सुंदर कवन

संगमनेर गांवाजवळ कसरवाडी नांवाचें एक खेडें आहे. तेथील रहिवासी ही बाई. हिची जात मराठा, वय अजमासें ७०–७५ वर्षांचें. वर्ण निमगोरा. डो. झिज्या पसरलेली पण हंसतमुख. पायास सदा सर्वकाळ चिंध्या बांधलेली, वाटेल तेथे बसणारी, भुईवर पडणारी, काठी टेकीत चालणारी, तुकडे मागून खाणारी. हे तिचें सासरचें नांव. माहेरचें नांव राधी. बाबा तिला म्हाळी म्हणून हांक मारीत. हिचें नवऱ्याचें नांव नामदेव आबा सावंत. लग्न लहानपणी झालें. पण लग्न झाल्यापासून ही कधी नवऱ्याजवळ राहिलीच नाहीं, त्यामुळें हिला मूलबाळ कांहीं नाहीं. तसेंच जवळचें कोणी आप्तही नाहींत. ही पहिल्यापासून पंढरपूर, जेजुरी, आळंदी, चांगदेव, निघण्याचा महादेव, नेवासें वगैरे वगैरे पुण्यतीर्थ क्षेत्रांची यात्रा करीत हिंडत असे. शिरडीस बाबा आल्यापासून ही बाबाकडे येत जात आहे. हिचे बाबांवर निस्सीम प्रेम. बाबा हिचें दैवत. शाईबाबा हिचा मंत्र. शाईबाबा हिचा जप. हिचे जिव्हाग्रीं शाई बाबा हें नाम.

हिचें भिक्षेचें व्रत अद्यापही चालू आहे. ही अत्यंत बोलकी व बडबडी आहे. सर्व पुरुषांना बाबा व बायकांना आई हीं तिचीं नांवें ठरलेलीं आहेत. सर्वांपाशीं एक बडबड व एकच मागणी. " बाबा माझ्या पोटाला द्या बरं का, मला पगार चालू करा, माझा सांभाल करा. " सर्वांना एकच आशिर्वाद. " तुमचा जोडा जन्माला जाईल, तुम्हांला पांच नातू होतील. तुम्ही सुखाचे रहा. तुमचे शाईबाबा कल्याण करील. मला लुगडे द्या बरं कां व मला पगार चालू करा. ,' वरील मागणीच्या व आशिर्वादाच्या पर्यं क्रम जटा व घनांच्या इतक्या आवृत्त्या होतात कीं शांत वृत्तीच्या मनुष्याचेंही डोकें उठतें. पित्त खवळतें. संताप उत्पन्न होतो. पण तिची टकळी सारखी सुरूच असते. तिला कोणाची ओळख लागत नाहीं. वरील वर्तन सर्वांशी सारखें. किती दिलें तरी समाधान नाहीं. दिले तरी पुनः मागणी व आशिर्वाद आहेतच. तिच्या बडबडीला कंटाळून तेथून उठून गेल्याखेरीज, किंवा तिला हांकून देऊन दरवाजा बंद केल्याखेरीज गत्यंतर नसतें.

श्री गोदावरीमाईचे कालवे येण्यापूर्वी शिरडीस पाण्याचे मोठें दुर्भिक्षच होतें. बागबगीचे, फुलबाड्या वगैरे कांहीं नव्हत्या. त्या वेळीं म्हाळी बाबांना जंगली फुलें, व जंगली फुलांच्या माळा मोठ्या प्रेमानें व भक्तीनें घालीत असे. बाबांवर म्हाळींची अजून ही अलोट भक्ति आहे. ही पुष्कळ वर्षे शिरडी येथें बाबांच्याजवळ असे. बाबा हिला जेऊं घालीत पण पैसे देत नसत. हल्लीं हिची वारी साकुरी व शिरडीची आहे. तिला बाबांवांचून व शिरडीवाचून चैन पडत नाहीं.

म्हाळी म्हणते, " बाबा एकदां माझे स्वप्नांत आले. त्यांनीं माझा मुका घेतला. व म्हणाले, म्हाळे तुझें मी कल्याण करीन. तुला एक बोट देईन. तुझा जे कोणी राग करतील त्यांच्याजवळ मी राहणार नाहीं. म्हाळे तुला मी दागिने देईन. रुपया दोन रुपये, पांच रुपये रोजापर्यंत देईन व तुझ्याजवळ मी राहीन. "

" डोकें बांधून माझ्यापुढें उभे रहात व म्हणत कीं मला शाईबाबा म्हण. म्हाळे म्हाळे म्हणून मला हांका मारीत. "

लोक हिला वेड्यांतच काढतात ही पूर्ण वेडी नाहीं. अत्यंत बडबडीमुळें डोकें ठिकाणावर नसल्याचें दिसते. भाबडी, भोळी व अर्धवट दिसते.

हिला शिक्षणाचा गंध नाहीं. तथापि कवनस्फूर्ति आहे. हिचें कवनास वृत्त नाहीं. तथापि तें अभंगासारखें दिसतें. हिच्या कवनास कडवी आहेत. प्रत्येक कडव्यास चार चरण आहेत. व प्रत्येक चरणांत अर्धी दुगण आहे, व एक पालुपद आहे. अभंगाप्रमाणें हिचे कवनांत चवथा चरण कमी अक्षरांचा किंवा कमी मात्रांचा नाहीं. पण चारी चरणही सारख्याच अक्षरांचे नाहींत. सारखीं अक्षरें किंवा सारख्या मात्रा नसल्यामुळें कवन कोणत्याच वृत्तांत बसत नाहीं. तथापि म्हणण्यास सुलभ असून अर्थपूर्ण आहे. कवनांत अनुप्रासालंकार आहे. भाषा बरेच ठिकाणीं अशुद्ध आहे.

म्हाळीबाईनें श्रीपंढरीनाथावर श्रीचंद्रभागामाईवर व बाबांवर अशीं बरींच कवनें स्वतः रचिलीं आहेत. बाबांवर केलेल्या कवनांपैकीं एक खालीं देतो.

" देव शाईबाबा आहे सत्वाशीळ ॥ (सत्वशील) आहे
सत्वाशीळ ॥ अहो रामा ॥ पांगळ्याला पाय, आंधळ्याला
दिल डोळ (दिले डोळे) ॥ आंधळ्याला दिल डोळे ॥
अहो रामा ॥ चांदीचें गंगाळ मोत्यांची चुंबळ॥ मोत्यांची
चुंबळ ॥ अहो रामा ॥ सूर्यासमूक (सन्मुख) शाई
बाबाची अंघोळ ॥ शाई बाबाची अंघोळ ॥ अहो रामा ॥ १ ॥

देव शाईबाबा नवसाला पावत ॥ नवसाला पावत ॥ अहो रामा ॥ गांवा गाईचें (गांवीचे) लोक आले शिरडीला धांवत ॥ शिरडीला धावत ॥ अहो रामा ॥ गांव शिरडी चढली नांवाला ॥ चढली नांवाला ॥ अहो रामा ॥ ऐकत नाहीं शिरडी पांच पन्नास गांवाला ॥ पन्नास गांवाला ॥ अहो रामा ॥ २ ॥ चोळी बाळकोटी (बाणकोटी) लुगडें घेतलें मिराणी ॥ घेतलें मिराणी ॥ अहो रामा ॥ केली बोळवण देवा शाईबाबांनीं ॥ देवा शाईबाबांनीं ॥ अहो रामा ॥ कुरुळ्या (कुरळ्या) केसाचे भांगी (भांग) पडतील वाक ॥ पडतील वाक (वाकडें) ॥ अहो रामा ॥ देवा माझ्या शाईबाबा सभारता (समर्था) मी तुमची लेक ॥ मी तुमची लेक ॥ अहो रामा ॥ ३ ॥ देवा माझ्या शाईबाबा धरीन तुमचे पाई (पाय) ॥ धरीन तुमचे पाई ॥ अहो रामा ॥ माझ्या दैवाकडै (कडे) नेत्र उघडून पाही ॥ नेत्र उघडून पाही ॥ अहो रामा ॥ देवा माझ्या शाईबाबा माझा भाव तुमच्यावर ॥ माझा भाव तुमच्यावर ॥ अहो रामा ॥ म्हणून तुम्हीं माझें नशीब केलें थोर ॥ नशीब केलें थोर ॥ अहो रामा ॥ ४ ॥ गांव शिरडी शिरडी शिरापूर× ॥ शिरडी शिरापूर ॥ अहो रामा ॥ मागें चाले शाईबाबा, पुढें चाले चोपदार ॥ पुढें चाले चोपदार ॥ अहो रामा ॥ गांव शिरडीच्या गल्लो गल्लीं कंदील ॥ गल्लो गल्लीं कंदील ॥ अहो रामा ॥

---

१ काळ्या व तांबडे रेघांचे लुगड्यास मिराणी म्हणतात. २ शिरडीकडील बायका गाण्यांत शिरडीस शिरापूर हणतात. त्या कशाबद्दल म्हणतात तें समजत नाहीं म्हणताव ही गोष्ट खरी.

देवा शाईबाबाच्या चोपदाराला मंदील ॥ चोपदाराला मंदील ॥ अहो रामा ॥ ५ ॥ देवामध्यें देऊ (देव) शाईबाबा खरा ॥ शाईबाबा खरा ॥ अहो रामा ॥ ठाव (ठाउक) नाहीं याला अस्तुरीचा (स्त्रीचा) वारा ॥ अस्तुरीचा वारा ॥ अहो रामा ॥ इथून दिसतो शाईबाबांचा बंगला ॥ शाईबाबांचा बंगला ॥ अहो रामा ॥ चांदीचें तबक पेढे वाटीतो रंगेला ॥ वाटीतो रंगेला॥ अहो रामा ॥ ६ ॥ देव शाईबाबा आगीनीचें (अग्नीचें) घर ॥ आगीनीचें घर ॥ अहो रामा ॥ उदय (ऊद) कापूर आरती जळे थीर (स्थिर) ॥ आरती जळे थीर ॥ अहो रामा ॥ देव शाईबाबा सत्याचा पुरूस (पुरुष) ॥ सत्याचा पुरूस ॥ अहो रामा ॥ रामनवमीला याचा भरतो उरूस ॥ भरतो उरूस ॥ अहो रामा ॥७॥ देव शाईबाबा लई दिसाचा म्हातारा ॥ लई दिसाचा म्हातारा ॥ अहो रामा ॥ चैताच्या (चैत्राच्या) महिन्यांत याची भरती जतरा ॥ भरती जतरा ॥ अहो रामा ॥ देव शाईबाबा मशिर्दीत उभा होता ॥ मशीर्दीत उभा होता ॥ अहो रामा ॥ माला उमजना याच्या मुसलमानी बाता ॥ याच्या मुसलमानी बाता ॥ अहो रामा ॥ ८ ॥ देव शाईबाबा येसींमंधी (वेशीमध्यें) उभा राही ॥ येसींमंधी उभा राही॥ अहो रामा ॥ पान फुलासाठीं वाट मुजवराची (पुजाऱ्याची) पाही ॥ वाट मुजवराची पाही ॥ अहो रामा ॥ शिरडीच्या येसींमंधी दंगा कशीयाचा (कशाचा) झाला ॥ कशीयाचा झाला ॥ अहो रामा ॥ शाईबाबाच्या दर्शनाला

तांगा शीपयाचा आला ॥ शीपयाचा आला ॥ अहो रामा ॥ ९ ॥ डोईवर घागर मी जाते राग राग ॥ मी जाते राग राग (रागे रागे) ॥ अहो रामा ॥ देव माझे शाईबाबा देव येती माग माग ॥ देव येती माग माग ॥ (मागे मागे) ॥ अहो रामा ॥ कोपरगांवा जाया निमगावांची वसती ॥ निमगावांची वसती (वस्ती) ॥ अहो रामा ॥ शाईबाबाची माडी कळसाची दिसती ॥ कळसाची दिसती ॥ अहो रामा ॥ १० ॥ गांव शिरडीचा व्हईन (होईन) मी खराटा ॥ व्हईन मी खराटा ॥ अहो रामा ॥ येतिल साधुसंत झाडीन चारी वाटा ॥ झाडीन चारी वाटा ॥ अहो रामा॥ गांव शिरडीची व्हईन (होईन) मी बाभूळ ॥ व्हईन मी बाभूळ ॥ अहो रामा ॥ साधुसंत येती वर फेंकीन मी तांदूळ ॥ फेकीन मी तांदूळ ॥ अहो रामा ॥ ११ ॥ देव शाईबाबा कधीं मजला भेटल (भेटेल) ॥ कधी मजला भेटल ॥ अहो रामा॥ मज दुबळीचें कधीं दारिद्र हटेल ॥ कधीं दारिद्र हटेल ॥ अहो रामा ॥ माझ्या दुःखाला शाईबाबा साह्य झाला ॥ शाईबाबा साह्य झाला ॥ अहो रामा ॥ आनंदाची घडी मिळाली माला ॥ घडी मिळाली माला ॥ अहो रामा १२ ॥ नवस बोलले शाईबाबाच्या वाड्याला ॥ शाईबाबाच्या वाड्याला ॥ अहो रामा ॥ बैल बंधूचे तकतरावाच्या गाड्याला ॥ तकतरावाच्या गाड्याला ॥

---

१ चार चाकी गाड्यावर एक भुसाचा, काळ्या घोंगड्याचा, किंवा रंगीबेरंगी कापडाचा हत्ती करावयाचा. त्यावर अंबारी घालून त्यांत तमाशा करावयाचा, व तो गांवात मिरवावयाचा. या सोंगास तकतराव असें म्हणतात.

अहो रामा ॥ नवस बोलले शाईबाबा धाई धाई ॥
शाईबाबा धाई धाई ॥ अहो रामा ॥ गाळ्यांवर गल्फ ॥
(गलेफ) बंधु माझ चाल (माझे चालती) पार्यी ॥
चाल पायीं ॥ अहो रामा ॥ १३ ॥ देवा शाईबाबा
कोण्या नारीला पावला ॥ नारीला पावला ॥ अहो
रामा ॥ सवा मणाचा मलीदा त्याला गल्फ वाहीला ॥
त्याला गल्फ वाहीला ॥ अहो रामा ॥ गांव शिरडीमंधी
मी गेले सभायती (प्रभाती) ॥ गेले सभागती ॥ अहो
रामा ॥ देवा शाईबाबा तिथ (तेथें) काकड आरती ॥
तिथ काकड आरती ॥ अहो रामा ॥ १४ ॥

वरील कवनांत श्रीम्हाळसादेवींच्या वेडसर नव्हे तर विशुद्ध मस्तकांतून निघालेल्या, बाबांच्या सत्वशीलत्वाबद्दलच्या, त्यांच्या सत्यत्वाबद्दलच्या, त्यांच्या पुराणपुरुषत्वाबद्दलच्या, त्यांच्या आजन्म ब्रम्हचारित्वाबद्दलच्या व त्यांच्या अग्निस्वरूपाबद्दलच्या कल्पना उदात्त तर खऱ्याच.

पण आपल्या क्षेत्रसंन्यासामुळें शिरडी उन्नतावस्थेस चढल्याच्या, पाय, डोळे, देऊन अनाथास सनाथ करण्याच्या परोपकाराच्या, नवसास पावून हजारो भक्तांचे मनोरथ परिपूर्ण करण्याच्या उदात्त हेतुबद्दलच्या, रात्रंदिवस दर्शनाची तळमळ लागलेल्या जीवास भेट देऊन त्याच्या ऐहिक व पारत्रिक दारिद्र्याचा नाश करण्याच्या, रुष्ट झालेल्या भक्ताचे मार्गे मार्गे जाऊन त्याचें कोडकवतिक पुरविण्याच्या व आपल्या पिलांची क्षुधा व तृषा केवळ प्रेमावलोकनानें भागविणाऱ्या कासवीप्रमाणें किंवा केवळ प्रेमावलोकनानें आपल्या शकुल्याचें चित्त प्रसन्न करून सोडणाऱ्या माउलीप्रमाणें आपल्या केवळ प्रेमनेत्रकटाक्षाच्या योगानें आपल्या भक्तांचें कल्याण करण्याच्या कल्पना उदात्ततर आहेत.

आणि जिवंतपणीं भक्तांकडून नित्य येणाऱ्या रानटी पानांफुलांच्या माळांच्या सेवेची शिरडीच्या वेशीवर वाट पहात बसण्याच्या पण आपल्या निधनानंतर, तामस-

---

१ स्वभावगती, सहजगती किंवा प्रभाती–पहांटे.